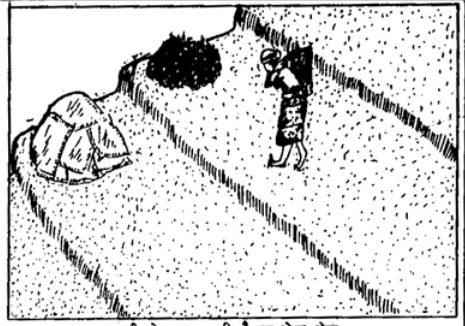






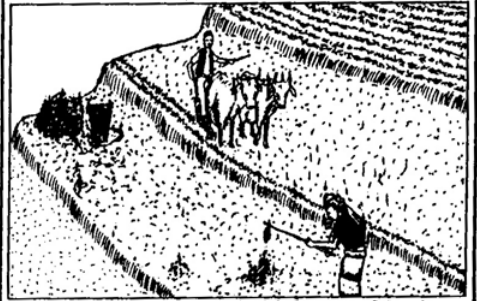
बारी जोलुभन्दा धेरै अघि लगेर मल पुपार्ने



बारी जोलुभन्दा अगाडि नै मल भोक्नु परेमा प्रत्येक गरामा एउटा मात्र ठूलो थुप्रो बनाई मललाई छेपेर राख्ने



जोलुभन्दा अगाडि नै मल फिँजाउने



जुन दिनमा बारी जोल्ने हो सोही दिनमा मल फिँजाउने

## परिचय।

'प्राञ्जारिक कृषि' दीगो पर्यावरण र पारिस्थितिकीय प्रणाली, सुरक्षित, गुणस्तरीय तथा पोषणयुक्त खाना, प्राणी जातिको कल्याण र सामाजिक न्यायका लागि कृषि प्रणालीमा प्रयोग हुने निश्चित प्रक्रियाहरूको एकिकृत उपागम (Approach) हो । प्राञ्जारिक कृषि प्रणालीमा बाहिरी स्रोत तथा लगानीको न्यूनतम उपयोग गरिन्छ र वाली उत्पादन कार्यमा कृषि प्रणालीका केही उत्पादन सामाग्री तथा प्रक्रियाहरूको उपयोगलाई नकारिन्छ । सामान्य अर्थमा हानिकारक मल, बिउ, विषादी, सामग्री तथा व्यवहारहरूको प्रयोग नगरिकन स्वस्थ, सभ्य र सकेसम्म प्राकृतिक एवं स्थानीय श्रोत साधनको प्रयोग गरेर गरिने कृषि कर्म प्राञ्जारिक कृषि हो । प्राञ्जारिक कृषि माटोको उर्वरापन र मानव स्वास्थ्यको प्रबर्द्धन गर्ने उत्पादन प्रणाली हो । यो पर्यावरणीय पद्धति, जैविक विविधता र स्थानीय परिवेश अनुसारको चक्रीय प्रणालीमा आधारित हुन्छ । यसले परम्परा, अन्वेषण र विज्ञानलाई समायोजन गरी यसमा अन्तरनिहित पक्षहरूको स्वच्छ सम्बन्ध र गुणस्तरीय जीवन पद्धतिको प्रबर्द्धन गर्दछ ।

अत्याधिक रूपमा बढ्दै गएको रसायनहरूको असुरक्षित प्रयोगबाट मानव, वातावरण, माटो, पानी तथा बिरुवामा देखिएको दुष्परिमाणबाट जोगिनको लागि आजैदेखि भारपात, रोग तथा कीरा नियन्त्रण गर्न स्थानीय प्राकृतिक स्रोत साधनको संरक्षण, सम्बर्द्धन र सन्तुलित उपयोग गरी दिगो कृषि व्यवस्थापन मार्फत कृषि क्षेत्र एवं मुलुकको आर्थिक विकास गर्नमा व्यवसायिक प्राञ्जारिक खेतिको विकास गर्नुपर्दछ । नेपालमा जमिनको खण्डिकरण बढ्दै जानु, चक्लाबन्दी नहुनु, यान्त्रीकरणको लागि सहज नभएको, माटो संरक्षणमा ध्यान नदिँदा प्रत्येक बर्ष भू-क्षय भई उत्पादन तथा उत्पादकत्व घट्दै गएको अवस्था छ । अन्तराष्ट्रियस्तरमा रासायनिक मल, विषादी तथा बिउको मूल्य बढ्दै गई लागत बढी हुन गई दिगो खेतिको लागि स्थानीय स्रोत तथा साधनको सदुपयोग गरी वातावरण मैत्री, जनस्वास्थ्य मैत्री खेति गर्नको लागि पनि प्राञ्जारिक खेति तर्फ अगाडि बढ्नुपर्ने देखिन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा विविधतापूर्ण पारिस्थितिकीय प्रणालीको संरक्षण एवं उपयोग गर्दै प्राकृतिक श्रोतमा आधारित प्राञ्जारिक खेतिलाई विकास गर्न सकिने संभावना प्रशस्त रहेको छ । साथै हाम्रो स्थानीय मौलिक विधि र तरिकाबाट उत्पादित कृषि उपजबाट पनि तुलनात्मक लाभ लिन सकिन्छ । रासायनिक मल तथा विषादीको प्रयो

गको दृष्टिकोणबाट हाम्रो कृषि प्रणालीलाई संक्षेपमा सिंहावलोकन गर्दा सबैभन्दा बढी शहर वरिपरिका व्यावसायिक पकेटहरू र यातायात पहुँच भएका राजमार्ग छेउछाउका स्थानहरू पर्दछन् । यस बाहेक बाँकी अधिकांश भूमि करीब ७० प्रतिशतभन्दा धेरै अभ्रैपनि प्राञ्जारिक खेति प्रणालीमा आधारित छ । नेपालका कृषकहरूसँग औसत प्रति परिवार करिब ०.५ हे भन्दा कम जमिन भएको हुँदा गरिब किसानहरूलाई समेट्न र उत्पादनमा दिगोपन ल्याउन प्राञ्जारिक खेति प्रणाली एक राम्रो वैकल्पिक उपाय हुन सक्छ । हाल नेपालको औसत रासायनिक बिषादी प्रयोगको मात्रा अन्य देशको तुलनामा कम रहेको (हाल ३९६ ग्रा ए.आइ प्रति हे) छ । प्राञ्जारिक खेति प्रबर्द्धनको लागि कृषि नीति २०६१, कृषि व्यवसाय प्रबर्द्धन नीति २०६३, आवधिक योजनाको साथै कृषि विकास रणनीतिमा पनि विशेष प्राथमिकता दिइएको छ । प्राञ्जारिक मल कारखानामा अनुदान, प्राञ्जारिक मलमा अनुदान, जैविक बिषादी उत्पादन कार्यक्रममा सहयोग, प्राञ्जारिक प्रमाणिकरणको लागि सहयोग, प्राञ्जारिक बस्तु निकासीको लागि अनुदान सहयोग कार्यक्रमहरू नियमित रूपमा नेपाल सरकार मार्फत सञ्चालन भईरहे का छन् ।

## प्राञ्जारिक कृषिको आधारभूत सिद्धान्त

- दिगो विकासमा माटो, पानी, वनस्पती, जन्तु तथा मानव लगायत समग्र पृथ्वीलाई जीवन्त बनाउनका लागि उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्दछ (Principle of Health)
- पर्यावरणीय प्रक्रिया र पुनःप्रयोग प्रणाली अनुसार उत्पादन गर्नुपर्दछ (Principle of Ecology)
- सबैका लागि वातावरणीय तथा जीवनका अवसरहरूलाई निश्चय रूपमा सुनिश्चित गर्दछ (Principle of Fairness)
- वर्तमान तथा भावी सन्ततीको स्वास्थ्य र वातावरण संरक्षणका लागि सावधानी र उत्तरदायीपूर्वक प्राकृतिक स्रोतहरूको व्यवस्थापन गर्दछ (Principle of Care)

## प्राङ्गारिक कृषिका आधारहरु

### बाली उत्पादन

माटोको उर्वराशक्ति तथा जैविक विविधता कायम गर्न निम्नअनुसार विधि अवलम्बन गरिनु पर्दछः

- ⊕ उपयुक्त बाली चक्र र मिश्रित बाली प्रणालीको अनशरण
- ⊕ पुनर्प्रयोग र पुनर्जीवित/पुनर्उत्पादन हुने आधारमा प्राङ्गारिक वस्तुको उपयोग
- ⊕ रासायनिक मलखाद तथा विषादी प्रयोग बन्द गरी रोग/किरा व्यवस्थापनका लागि स्थानीय स्रोतमा आधारित अन्य एकीकृत विधिको प्रयोग ।

### पशुपालन व्यवस्थापन

प्राङ्गारिक कृषि प्रणालीका सन्दर्भमा खाद्य-चक्र व्यवस्थापन, प्राङ्गारिक पुनर्प्रयोग, कृषिजन्य उप-उत्पादनहरुको सदुपयोग र माटो, जैविक विविधता तथा वातावरण संरक्षणका दृष्टिले पशुपालन व्यवसायको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ ।

पशुपालनमा पशु-पंक्षीहरुको सन्तुलित आहार एवं शारीरिक तन्दुरुस्ती र पर्यावरणीय सन्तुलनका लागि निम्नानुसारका विधि अवलम्बन गर्नु पर्दछ :

- ⊕ प्रचूर मात्रामा प्राङ्गारिक डाले/भुईँ घाँस तथा अन्य खाद्य वस्तुको आपूर्ति
- ⊕ पशु-पंक्षीको बानी व्यहोरा र आवश्यकता अनुसार गोठ, खोर, चरन तथा हिँड्डुलको व्यवस्था
- ⊕ प्राकृतिक, होमियोपेथिक तथा आयुर्वेदिक औषधोपचारको व्यवस्था
- ⊕ अन्य कुनै औषधि, रसायन तथा फुड एडिटिभ्स, प्रयोग विहिन उत्पादन
- ⊕ आनुवांशिक श्रोत संरक्षणका लागि छनौट विधि र नाता नपर्ने बीच स्वजातीय प्रजननबाट उत्पादकत्वमा वृद्धि ल्याउने ।

### प्राङ्गारिक खेतिका निश्चित दायराहरु

- ⊕ समग्र उत्पादन प्रणालीलाई जैविक विविधता उन्मुख गराउने ।
- ⊕ माटोको जैविक क्रियाकलापलाई वृद्धि गर्ने ।
- ⊕ मित्रजीवहरुको संरक्षण गर्ने
- ⊕ माटो, हावा र पानीलाई स्वस्थ राख्ने ।
- ⊕ बालीचक्र, कोशेबाली, हरियो मललाई बाली प्रणालीको अभिन्न अङ्गकोरूपमा

लिइ खेति गर्ने ।

- ⊖ दीर्घकालिन रुपमा माटोको उर्वराशक्तिलाई कायम गर्ने ।
- ⊖ बाली र पशुको अवशेषलाई कुहाएर पुनः प्रयोग गर्दै खाद्यतत्वको आपूर्ति गर्ने ।
- ⊖ कम्पोष्ट मल अधिक प्रयोग गर्ने ।
- ⊖ रोग किरा नियन्त्रणका लागि प्राकृतिक वनस्पति एवं जैविक विषादी प्रयोग गर्ने ।
- ⊖ भौतिक, कृषिगत तथा जैविक तरिकाले भारपातको नियन्त्रण गर्ने ।
- ⊖ माटोको अवस्था अनुसार शून्य खनजोत, न्यूनतम खनजोत, उचित खनजोत आदि तरिका अपनाउने ।
- ⊖ प्राञ्जारिक उत्पादनलाई प्रशोधन गर्दा गुणस्तरलाई कायम राख्न सावधानी अपनाउने ।
- ⊖ स्थानीय श्रोत साधनको समुचित प्रयोग गरी वातावरण संरक्षणमा सहयोग गर्ने ।
- ⊖ खाद्यवस्तुको गुणस्तरीय मापदण्ड कायम राख्न सहयोग गर्ने ।
- ⊖ प्राञ्जारिक उत्पादनका खाद्यवस्तुबाट जनस्वास्थ्यमा सकारात्मक प्रभाव ल्याउने ।

### प्राञ्जारिक प्रमाणिकरण

प्राञ्जारिक वा अर्गानिक कुनै उत्पादनको लेबलमा लगाइने शब्द हो, जसले त्यो उत्पादन प्राञ्जारिक खाद्यान्न उत्पादनको एक निश्चित मापदण्ड वा नियमअनुसार उत्पादन गरिएको छ भन्ने जानकारी दिन्छ । प्राञ्जारिक खाद्यान्न उत्पादन एउटा यस्तो खेति पद्धतिमा आधारित हुन्छ जसले बिभिन्न किसिमका रासायनिक तत्वहरू जस्तो कृत्रिम मलखाद, बिषादीहरूको प्रयोग बिना नै माटोमा उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने र कायम राख्ने गर्दछ । यसरी साधारण अर्थमा भन्नुपर्दा कुनै पनि कृषि उपज प्राञ्जारिक खाद्यान्न उत्पादनको नियमानुसार विभिन्न रासायनिक तत्वहरूको प्रयोग बिना नै उत्पादन गरिएको छ भनी प्रमाणित प्रदान गर्ने वा प्राप्त गर्ने प्रकृया नै प्राञ्जारिक प्रमाणिकरण हो । प्राञ्जारिक बस्तु प्रमाणिकरण गर्नको लागि तालिम प्राप्त सरकारी वा गैह्रसरकारी संस्थाले सरकारले जारी गरेको निश्चित मापदण्डभित्र रही शुल्क लिएर गर्ने गर्दछन् । यो प्रकृया बाहिरी दे शको लागि भए सोही देशको मापदण्ड अनुसार उत्पादन भएको हुनुपर्दछ ।

### प्रमाणिकरण किन गर्ने ?

प्राञ्जारिक प्रमाणिकरण गर्नाले उत्पादक, उपभोक्ता, व्यापारी सबैलाई फाईदा पुग्दछ । यसका प्रमुख फाईदाहरू यस प्रकार छन् ।

- उत्पादकले आफूले उत्पादन गरेको राम्रो र स्वस्थकर उपजको पहिचान प्राप्त गर्दछ ।
- बिक्रेतालाई आफूले बेचन राखेको सामानको विज्ञापन वा वृत्तान्त वर्णनमा धेरै परिश्रम खर्च गर्न पर्दैन ।
- उपभोक्ताहरू आफूले खाई राखेको खाना निर्धक्कसँग खान सक्दछन् । खाना प्रतिको निश्चिन्तताले मानिसको स्वास्थ्यमा निकै राम्रो सहयोग गरेको हुन्छ ।
- यस प्रकारको सुनिश्चितताका कारण उपभोक्ताहरू प्रमाणित उपजका लागि केही बढी मूल्य तिर्न तयार हुन्छन् जसले उत्पादक, कृषक र व्यापारीहरूको आय आर्जनमा सकारात्मक सहयोग पुग्दछ ।
- प्रमाणित भएका प्राञ्जारिक वस्तुहरूको माग विदेशमा समेत बढ्दै गईरहेकोले यसले राष्ट्रको लागि निर्यात बढाई वैदेशिक मुद्रा आर्जनमा समेत सहयोग गर्दछ ।

## प्रमाणिकरणका प्रकार

### १. सहभागितामूलक गुणस्तर निर्धारण प्रणाली

Participatory Guarantee System (PGS)

### २. तेश्रो पक्षीय प्रमाणिकरण (Third Party Certification)

- व्यक्तिगत प्रमाणिकरण
- सामूहिक प्रमाणिकरण

## १. सहभागितामूलक गुणस्तर निर्धारण प्रणाली

Participatory Guarantee System (PGS)

आफ्नो क्षेत्रभित्र भएका उत्पादन प्रकृतिलाई उत्पादक आफै र आफ्ना क्षेत्रमा भएका उपभोक्ताहरू बीचको कार्यसम्बन्ध स्थापना गरी आवश्यक परेको अवस्थामा सम्बन्धित संघसंस्थाका प्रतिनिधि समेतको रोहवरमा उत्पादन प्रक्रियाको अनुगमन मूल्याङ्कन गरी प्रमाणिकरण गराउने पद्धतिलाई सहभागितामूलक प्रमाणिकरण भनिन्छ । यसमा प्रमाणिकरण गर्ने संस्थालाई बोलाई रहनु नपर्ने भएकोले सस्तो पर्दछ तर यस्तो समूहले स्थानीयस्तरमा सानो क्षेत्रभित्र मात्रै विश्वास आर्जन गर्न सक्ने भएकोले व्यापारको दायरा पनि सानो नै हुन्छ । यसको लागि उत्पादक, व्यापारी, उपभोक्ता र सरोकारवालाहरू बीच स्थानीय मापदण्ड बनाउन सकिन्छ । उपभोक्ताको मागको आधारमा

समय सापेक्ष रूपमा मापदण्ड परिवर्तन गर्न सकिन्छ ।

## २. तेश्रो पक्षीय प्रमाणिकरण (Third Party Certification)

यसमा उत्पादकको उत्पादन निरीक्षण गर्ने निरीक्षक, छुट्टै प्रमाणिकरण निकाय र उत्पादक गरी तीन पक्षको प्रत्यक्ष र स्वतन्त्र भूमिका निर्वाह भएको हुन्छ । यसका निरीक्षण र प्रमाणिकरणको काम पूर्णतः बाहिरी संस्थाबाट गराउनु पर्ने भएकोले महँगो हुन्छ तर बढी भरपर्दो र विश्वासनीय भएकोले बजारीकरणका लागि सकारात्मक हुन्छ ।

### आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली

आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली भनेको गुणस्तर निर्धारण प्रणालीको एउटा लिखित दस्तावेज हो । यसमा उत्पादन प्रक्रियामा प्रयोग भएका सबै सामग्री एवं गतिविधिहरूको विवरण राखिन्छ, जसले बाह्य प्रमाणिकरण निकायलाई समूह सदस्यको वार्षिक रूपमा निरीक्षण र प्रमाणिकरण गर्ने आधार प्रदान गर्दछ ।

### प्राज्ञारिक प्रमाणिकरण प्रकृयाका विभिन्न तहहरू

फरक-फरक संस्थाहरूको फरक-फरक निरीक्षण तरिका र दायराहरू प्रयोग गर्ने भएतापनि नतिजा एउटै हुन्छ । हरेक संस्थाहरूले प्रमाणिकरणको लागि तीनवटा तहहरू प्रयोग गर्दछन् ।

तह १ : यो सबैभन्दा माथिल्लो तह हो । त्यसैले यो पूर्ण प्राज्ञारिक तह हो ।

तह २: यो संक्रमण र परिवर्तनको तह हो । यस तहका फर्महरू प्राज्ञारिक फर्ममा रूपान्तरण भइसकेका हुन्छन् । यद्यपि यस तहका फर्महरूले तह १ का सबै नियमहरू पूरा गरिसके पनि फर्महरू त्यति बेलासम्म पूर्ण प्राज्ञारिक भएको मानिदैन । जबसम्म यी फर्महरू त्यही रूपबाट केही समयसम्म खेति गरिएका हुँदैनन् । यो समय लगभग दुई वर्षको हुन्छ ।

तह ३ : यो तह पूर्व संक्रमण र तह २ को पूर्व अवस्था पनि हो । फर्म र त्यस भित्रका उत्पादनका प्रक्रियाहरू निरीक्षणकै अवस्थामा हुन्छन् । यस तहको समयवाधि लगभग दुई वर्षको हुन्छ । यस समयमा उत्पादित उत्पादनहरूले प्राज्ञारिक वा प्रमाणित गर्ने संस्थाको लोगो प्रयोग गरी बेच्न पाउँदैनन् ।

यसरी कुनै पनि फर्म लगातार १ वर्षसम्म प्राज्ञारिक मूल्य र मान्यतामा रही उत्पादन गरे पछि प्राज्ञारिक फार्म ३ वर्षमा पूर्ण प्राज्ञारिक फर्मको रूपमा चिनिन्छ । प्रमाणपत्र प्राप्त गरिसकेपछि प्रत्येक वर्ष प्रमाणपत्रमा उल्लेखित मान्य हुने अवधी नसकिकदै नविकरण



गराउनु पर्छ ।

**प्राङ्गारिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन प्रणालीको प्राविधिक मापदण्ड सम्बन्धी निर्देशिका २०६४ (संशोधन २०६५) अनुसार नेपालमा प्राङ्गारिक खेतिको लागि सरकारबाट जारी मापदण्डको विवरण**

## १. प्राङ्गारिक खेति गरिने जमिन

- प्राङ्गारिक खेति हुने कित्तालाई प्रदूषण र मिसावटबाट जोगाउन प्राङ्गारिक र रासायनिक खेति गरिने कित्ताहरू बीच मध्यवर्ती क्षेत्र र बाली हुनुपर्दछ ।
- प्राङ्गारिक र रासायनिक खेति बीच सडक भएमा ४ मिटर र अन्य अवस्थामा कम्तिमा ५ मीटर मध्यवर्ती क्षेत्र (Buffer zone) हुनु पर्नेछ ।
- प्राङ्गारिक प्रमाणिकरणका लागि निम्न अनुसारका उपजहरू स्वीकार्य हुने छैनन् ।
  - एकै कित्ता जमिनमा प्राङ्गारिक र रासायनिक दुवै तवरको खेति भएमा ।
  - आपसमा मिसावटको सम्भावना रहेका समानान्तर उत्पादन भएमा ।
- रासायनिक मल, वृद्धि प्रवर्द्धक र रोग/किरा/भारनाशक विषादी जस्ता कुनै किसिमको रसायन प्रयोग भएको हुनुहुँदैन ।
- रसायनको संसर्गमा आएका मेसिन, औजार तथा उपकरणहरू सफा गरेर मात्र प्राङ्गारिक खेति गरिने जमिनमा प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

## २. रूपान्तरण अवधि (Conversion period)

- रूपान्तरण अवधि प्राङ्गारिक खेति शुरु भएको मितिदेखि गनिने छ ।
- रूपान्तरण अवधिको पहिलो वर्षमा (प्राङ्गारिक प्रणालीमा ल्याइएको एक वर्षसम्म) प्रमाणिकरण गर्ने निकायले बेला-बेलामा निरीक्षण गर्नुपर्दछ । प्रमाणिकरण चिन्ह भने प्रयोग गर्न पाइने छैन ।
- रूपान्तरण अवधिको दोस्रो र तेस्रो बर्षको उत्पादनलाई राम्रोसँग निरीक्षण गरेर प्रमाणिकरण निकायले 'रूपान्तरण अवस्थाको प्रमाणिकरण चिन्ह' प्रदान गर्न सक्नेछ ।
- उत्पादन तथा प्रशोधन कर्ताले विगत तीन बर्षदेखि प्राङ्गारिक तरिकाले उत्पादन/प्रशोधन गरेको भन्ने यथेष्ट प्रमाण (माटो र उत्पादित वस्तुमा विषादीको असर नरहे

को भनी प्रयोगशालाको रिपोर्टका साथै उत्पादन तथा प्रशोधन प्रणालीमा प्रयोग गरिएका विधि, प्रविधि र बस्तुहरूको अभिलेख) जुटाउन सकेमा प्राञ्चारिक प्रमाणीकरणका लागि पूरै रूपान्तरण अवधि पर्खिरहनु पर्ने छैन ।

- प्राञ्चारिक खेति गरिएको भनिएको जमिनमा पूर्व स्वीकृति विना नियन्त्रित वा प्रतिबन्धित सामाग्री प्रयोग भएको पाईएमा प्रमाणिकरण चिन्ह प्रदान गर्न सकिदैन ।
- तीन वर्षभन्दा बढी बाँझो रहेको जमिन र सामुदायिक वनमा उत्पादित वा वन क्षेत्रबाट संकलित उपज र पशु/मौरी चरण क्षेत्रको हकमा जमिनको रूपान्तरण अवधि प्रमाणिकरण प्रस्तावना स्वीकृत भएको मितिबाट गणना गरिनेछ ।

### ३. बाली उत्पादन (Crop production)

- पाएसम्म र हुँदासम्म स्थानीय जात र प्राञ्चारिक प्रमाणिकरण भएका बिउ बिजनको प्रयोग गर्नुपर्दछ । प्राञ्चारिक प्रमाणिकरण भएका बिउ बिजन नपाईएमा रासायनिक तरिकाले उत्पादित तर रासायनिक पदार्थ/विषादीमा उपचार नगरिएको बिउ बिजन प्रयोग गर्न सकिनेछ । भखैर प्राञ्चारिक खेति शुरु भएको क्षेत्रमा प्रमाणिकरण निकायले तोकेको समयावधि भित्र मात्र रासायनिक पदार्थ/विषादीमा उपचार भएको बिउ प्रयोग गर्न सकिनेछ । अप्राञ्चारिक बिउ प्रयोग गरिने माथिका दुवै अवस्थामा निरीक्षणका आधारमा आवश्यक निर्देशन सहित प्रमाणिकरण निकायको पूर्व स्वीकृति अनिवार्य हुनेछ ।
- आनुवांशिक प्रौद्योगिकी (Genetic Engineering) बाट उत्पादित आनुवंश रूपान्तरित (GMOs) तथा जीवित रूपान्तरित (LMOs) वस्तुको बिउ प्रयोग गर्न पाईदैन ।
- पशुपंक्षीको लागि आवश्यक पर्ने घाँस र दाना प्राञ्चारिक उत्पादनबाट आपूर्ति हुनुपर्दछ ।
- माटोको उर्वराशक्ति विकास हुने, जमिनमा नाइट्रोजन चुहावट न्यून हुने र भ्रार, रोग र किराको समस्या न्यूनिकरण हुने गरी बाली चक्र प्रणाली अनुशरण गरिनु पर्दछ ।

### ४. माटो, पानी र मलखाद व्यवस्थापन

- माटोको गुणस्तर सुधार गर्न कुनै किसिमको रासायनिक मल प्रयोग गर्न पाईदैन ।

- न्यूनतम् ९० दिन कुहाएर राम्रोसँग पाकेको गोबरमल वा गोबर ग्याँसबाट निस्केको लेदो (*slurry*) मल बाली काट्नु/टिप्नु भन्दा ३० दिन अगावै माटोमा मिलाउनु पर्दछ । राम्रोसँग नपाकेको गोबर मल र गोबर ग्याँसबाट निस्केको लेदो प्रयोग गर्नुहुँदैन । यदि प्रयोग गर्नु पर्ने अवस्था आएमा बाली काट्नु/टिप्नु भन्दा १२० दिन अगावै माटोमा मिलाई सक्नु पर्दछ ।
- कुखुरापालन फर्मबाट कुखुराको मल ल्याएर प्रयोग गर्नु पर्दा प्रमाणिकरण निकायबाट स्वीकृती लिई यस्तो मललाई लाभदायिक जीवाणुहरूको प्रयोग गरी पूर्णरूपले कुहाएर मात्र प्रयोग गर्नु पर्दछ ।
- माटोमा पोटासियम लगायत अन्य खनिज तत्व कमी भएमा प्रमाणिकरण निकायलाई जानकारी गरी खेतबारीमा राख्न बनाईएको कम्पोष्ट मल (प्रतिटन)मा बढीमा ५-१० के.जी. रासायनिक स्रोतबाट प्राप्त यस्ता खनिज तत्वयुक्त मलखाद राख्न सकिन्छ ।
- आनुवंश परिवर्तित वस्तु (GMOs) तथा यस्तो स्रोतबाट प्राप्त भए बाहेक माटो तथा मलमा लाभदायक सूक्ष्म जीवाणुहरू प्रयोग गर्न सकिनेछ ।
- औद्योगिक तथा शहरी क्षेत्रबाट निस्कने फोहोर मैलामा कडा धातु/खनिज तत्व हुने भएकाले प्रभावकारी सुक्ष्म जीवाणु प्रयोग गरी राम्रोसँग पाकेको मल प्रयोगशालामा जँचाई कडा धातु/खनिजको मात्रा हेरी प्रमाणिकरण निकायको स्वीकृतीमा प्रयोग गर्न सकिने छ । मलखाद वा अन्य प्रयोजनका लागि मानव मलमूत्रको प्रयोग निषेध गरिएको छ ।
- मुख्य बालीको अगाडि या पछाडि बालीचक्र प्रणालीमा अनिवार्य रुपमा कोसेबाली लगाउनु पर्दछ ।
- प्राञ्जारिक मलको रुपमा पशुपंक्षीको रगतको धुलो, गाईवस्तुको मलमूत्र, राम्ररी कुहिएको कुखुराको मल, हरियो भ्र्याउ, निमको पिना, तोरीको पिना, अन्य कुनै बालीको पिना, चट्टानको धूलो, हड्डी चूर्ण, फलको बोक्रा, दिउली, काठको धूलो, खरानी, प्रति टन कम्पोष्टमा ५ के.जीसम्म पोटासियम सल्फेट, धानको भुस, प्राकृतिक चून र अण्डाको बोक्राको धुलो प्रयोग गर्न सकिनेछ ।
- कम्पोष्टको भोल, नरिबलको रस, सिस्नोको भोल र प्राञ्जारिक पदार्थबाट बनाईएको

भोल मल र प्रमाणिकरण निकायको स्वीकृतीमा बिरुवाको वानस्पतिक प्रसारणको लागि प्रयोग हुने रासायनिक प्रवर्द्धक बाहेक रासायनिक बृद्धि प्रवर्द्धक प्रयोग गर्नुहुँदैन ।

- रोगजन्य अवस्थामा र खोरिया खेतिमा खराब प्रकृतिका बिरुवा, काँडा र भार पोल्नु परेको अवस्थामा बाहेक कुनै पनि बाली अवशेष पोल्नु हुँदैन ।

## ५. रोग, किरा तथा भारपात नियन्त्रण

- रोग, किरा र भार नियन्त्रणमा रासायनिक तवरबाट फ्याक्ट्री निर्मित साबुन तथा सर्फहरु लगायत कुनै किसिमको रासायनिक विषादी प्रयोग गर्न पाइँदैन ।
- प्राञ्चारिक बालीमा रोग-किरा व्यवस्थापनमा -
  - क) निम, बकाईनो, रिट्रो, अर्खुल, तीतेपाती, असुरो, तुलसी, सूती जस्ता वनस्पतिबाट बनाइने भोल तथा धूलोजन्य वानस्पतिक कीटनाशक,
  - ख) खनिज पदार्थ, खरानी, प्राञ्चारिक खुर्सानी, प्याज, लसुन र वनस्पति तेल,
  - ग) GMOs/LMOs बाहेक शुक्ष्म जीवाणू
  - घ) बत्ती, लिसो (टांसिने), फेरोमेन र खोलसे (pit-fall) पासो जस्ता भौतिक तरिका प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- तरकारी बालीमा अर्खुल (*Derris elliptica*) जस्ता वनस्पतिबाट निकालिएको भोलजन्य वानस्पतिक कीटनाशक छर्किएको बाली टिपानीका लागि सात दिनसम्म पर्खनु पर्दछ ।
- सूती तथा सूतीजन्य वानस्पतिक विषादी माटोमा रहने किरा नियन्त्रणको लागि मात्र प्रयोग गर्नुपर्दछ । आलु, सखरखण्ड र अन्य जरा खाने बालीहरुमा भने यो पदार्थ प्रयोग गर्न पाईने छैन ।
- च्याउ उत्पादनमा अप्राञ्चारिक तरिकाले उत्पादन गरेको पराल प्रयोग गर्न पाईँदैन ।
- प्राञ्चारिक तरिकाले व्यवस्थापन गर्न नसकिने हदसम्म रोग-किराको प्रकोप भई रासायनिक विषादी नै प्रयोग गर्नुपर्ने स्थिति आईपरेमा प्रमाणिकरण निकायलाई

सम्पर्क गरी आवश्यक परामर्श एवं स्वीकृति लिनुपर्नेछ ।

- ⊖ छापो राख्ने प्रयोजनको लागि धानको पराल र उस्तै सामग्री जुनसुकै स्रोतबाट ल्याउन पाइन्छ ।

## ६. बाली/ बिउ भण्डारण

- ⊖ भण्डारण गर्दा प्राञ्जारिक र अप्राञ्जारिक उपजहरूलाई मिसाएर राख्नु हुँदैन ।
- ⊖ प्राञ्जारिक उपज राम्ररी प्याकिङ्ग गरिएको र उपभोक्तासम्म पुग्नुजेल सुरक्षित रहने गरी लेबल लगाईएको हुनुपर्दछ ।
- ⊖ प्राञ्जारिक उपज भण्डारण गरिने कण्टेनर र स्थान (कोठा या गोदाम)मा कुनै किसिमको रसायन प्रयोग गर्न पाइँदैन ।
- ⊖ भण्डारणमा कुनै रसायनको प्रयोगबाट प्राञ्जारिक उपज प्रदूषित नहुने गरी भौतिक तथा यान्त्रिक पासो राख्न पाइनेछ ।
- ⊖ फलफूल, बालीनाली तथा सागसब्जी पकाउन वा रंग विकसित गर्न कुनै किसिमको रसायन प्रयोग गर्न हुँदैन ।

## ७. मौरीपालन व्यवसाय

- ⊖ प्राञ्जारिक मौरीपालनका लागि स्थानीय जातको मौरी (*Apis cerena*)को सवालमा दुई कि.मि. र युरोपियन मौरी (*Apis mellifera*) को सवालमा ४ कि.मि. क्षेत्र वरिपरि अप्राञ्जारिक खेतिपाती वा अन्य क्रियाकलाप भएको हुनु हुँदैन ।
- ⊖ मौरीको घरमा प्रयोग हुने काठ तथा अन्य स-साना सामग्री र मह काढ्दा प्रयोग गरिने औजार तथा सामग्री बुँदा ३.१२ अनुसार तय गरिएको प्राञ्जारिक मापदण्ड अनुसार हुनु पर्दछ ।
- ⊖ मौरीको मह काढ्दा पूरै चाका निचोरेर मह काढ्नु हुँदैन ।
- ⊖ रोग तथा परजीवी नियन्त्रणको लागि एन्टिबायोटिक तथा मौरीलाई हानिकारक

हुन सक्ने औषधि प्रयोग गर्न हुँदैन ।

## ८. प्रशोधन, प्याकिङ्ग, भण्डारण तथा संरक्षण

- प्रशोधनकर्ताले प्राञ्जारिक कृषि उपज प्रशोधन कार्यका लागि नेपाल सरकारको सम्बन्धित निकायबाट अनुमति पत्र लिनु पर्दछ । विशेष निगरानी सूचीमा रहेका प्रशोधित वस्तुहरूको हकमा विशेष अनुमति पत्र लिनु पर्दछ ।
- अप्राञ्जारिक उपज तथा अन्य प्रशोधनमा उपयोग भएको स्थल, मेसिन, उपकरण तथा भाँडाकुँडाहरू प्राञ्जारिक उपज प्रशोधन गर्नु अगाडि राम्रोसँग सफा सुग्घर गर्नु पर्दछ ।
- मुख्य कच्चा पदार्थ कुनै पनि रसायनबाट प्रदूषण मुक्त प्रमाणित प्राञ्जारिक उपज हुनुपर्दछ ।
- प्रशोधित उत्पादनमा पानी बाहेक प्राञ्जारिक मुख्य कच्चा पदार्थहरूको भाग वजनका हिसाबले ५% हुनुपर्दछ र खाद्य योगशील (food additives) लगायत अन्य अप्राञ्जारिक कच्चा पदार्थहरूको भाग ५% भन्दा बढी हुनुहुँदैन ।

## ९. सामाजिक अधिकार र स्वच्छ व्यापार

- प्राञ्जारिक उपज उत्पादन वा प्रशोधन गर्ने व्यक्ति वा समुदायले मजदूर तथा बालहित एवं अधिकारका बिषय सुरक्षित गर्न प्रचलित नियम कानूनको पालना गर्नुपर्दछ ।
- सम्बन्धित निकायले उत्पादन तथा प्रशोधन क्षेत्रमा काम गर्ने सबै कर्मचारी, मजदूर तथा तिनका परिवारलाई सफा/स्वच्छ पानी, खाना, बसोबास, शिक्षा, स्वास्थ्य र यातायातको प्रबन्धमा ध्यान दिनु पर्दछ ।
- कर्मचारीहरूको सामाजिक सुरक्षा, उचित वेतन, सञ्चयकोष, उपदान र महिला कर्मचारीहरूको लागि सुत्केरी बिदाको व्यवस्था हुनुको साथै समान काममा सबै कर्मचारीहरूलाई समान सुविधा उपलब्ध हुनु पर्दछ ।
- ठूला उत्पादन तथा प्रशोधन ईकाईको शेयर निष्काशन गर्दा मजदूर र कर्मचारीहरूको लागि आरक्षण दिनुपर्दछ ।
- ज्याला-मजदूरी सम्बन्धी निर्णय गर्ने अधिकार मालिक र मजदूर बीचको

आपसी सहमतिमा हुने भए पनि देशको प्रचलित कानूनले तोकेभन्दा कम हुनुहुँदैन ।

### अनुसूची १: बिउ तथा बेर्ना उपचारको लागि प्रयोग गर्न सकिने सामग्रीहरू

| क्र.सं. | सामाग्रीको नाम   | प्रयोग सम्बन्धी कैफियत  |
|---------|--|-------------------------|
| १       | कम्पोष्ट, भर्मी कम्पोष्ट तथा गँहुत<br>प्राकृतिक/हर्वल वस्तुहरू-दालचिनी तथा ल्वाङ्गको ते<br>ल, लसुन, अदुवा, वावरी, तुलसी, नीम, बकाईनो, पिपर<br>मिण्टको रस, टिमुर र होमियोपेथिक औषधि | सतहिक प्रयोग गर्न पाइने |
| २       | तातो पानी/पानी बाफ   |                         |
| ३       | परम्परागत रूपमा प्रयोगमा रहेका वस्तुहरू (जस्तै गँहुत,  |                         |
| ४       | नूनपानी, पीना)   |                         |
| ५       | बायोडाईनमिक सीड सोक तथा स्प्रे   |                         |
| ६       | अम्ल, क्षार, भष्म तथा लवणमा बीउ डुबाएर धुने  |                         |
| ७       | जैविक बिउ उपचार (जस्तै ट्राईकोडर्मा, वे<br>सिलस-सबट्राईडिस, राईजोबियम, प्रभावकारी सुक्ष्म<br>जिवाणू)   |                         |

अनुसूची २: माटोको उर्वराशक्ति वृद्धि गर्न प्रयोग गर्न सकिने सामग्रीहरू

| क्र.सं. | सामाग्रीको नाम  | प्रयोग सम्बन्धी कैफियत                    |
|---------|---|---|
| १       | खेतबारीमा उत्पादित वस्तुहरू तथा उप-उत्पादनहरू<br>(जस्तै बदामको बोक्रा, उखुको खोइला, परालको छापो,<br>आदि)            |   |
| २       | गोबर, गहुँत, लेदो   |   |
| ३       | कुहाइएको सुली   |   |
| ४       | गड्यौले मल  |   |
| ५       | बोटबिरवा र पात-पतिङ्गर  |   |
| ६       | हरियो मल  |   |
| ७       | बायोडाइनामिक मिश्रण   |   |
| ८       | एजोला   |   |
| ९       | प्राञ्जारिक च्याउ उत्पादनमा प्रयोग भएको पराल  | राम्रोसँग कुहाएर मत्र                     |
| १०      | अन्यत्र उत्पादित वस्तुहरूको हकमा-   |   |
| क       | प्राञ्जारिक प्रविधिमा उत्पादित गोबरमल, लेदो, कम्पोष्ट,<br>मूत्र, पराल, पीना, छापो र प्राञ्जारिक पदार्थको अन्य स्रोत |   |
| ख       | जैविक मल (राइजोबिया, माइकोराइजा, प्रभावकारी<br>सुक्ष्म जिवाणु, खाद्यतत्व स्थिरीकरण गर्ने अन्य सुक्ष्म<br>जिवाणु)    | प्रमाणिकरण निकायको<br>स्वीकृति लिनु पर्ने |
| ग       | काठको धुलो  | "   |
| घ       | प्राञ्जारिक-जस्तै कपडा उद्योगबाट निस्कने खराब रसायन<br>नमिसिएको तर उपचार र प्रशोधन गरिएको प्राञ्जारिक<br>उप-उत्पादन |   |
| ङ       | रक्तचूर्ण, मासचूर्ण, हड्डीचूर्ण र माछाजन्य पदार्थ   | "   |
| च       | खनिज/लवण, जिप्सम, चूनदुङ्गा (क्याल्सियम तथा<br>म्याग्नेसियम) र धुलो पारिएको चट्टान                                  | "   |
| छ       | प्राञ्जारिक तवरबाट तयार गरिएको भोल मल   | "   |



अनुसूची ३: रोग किरा व्यवस्थापनमा प्रयोग गर्न सकिने वस्तु र तिनको प्रयोग

| क्र.सं. | सामाग्री   | प्रयोग संकेत | प्रयोग सम्बन्धी कैफियत                             |
|---------|--|--------------|--|
| १       | रासायनिक विषादी  | X            | घातक   |
| २       | वास्ना आउने वस्तु  | ±            | पर्यावरण खतरालाई ध्यान दिनुपर्ने ।                 |
| ३       | मेशिनरी पासो   | ✓            |  |
| ४       | रङ्गिन (क्रोमाटिक) पासो  | ✓            |  |
| ५       | बिरुवाबाट निर्मित विषादी                                       | ±            | नकरात्मक असर पनि पर्न सक्ने                        |
| ६       | सिलिकेट  | ✓            |  |
| ७       | रोग निरोधक (प्रोफोलिस)<br>खोप                                  | ✓            |  |
| ८       | बिरुवा तथा पशुबाट प्राप्त तेल                                  | ±            | प्रभाव नकरात्मक हुन सक्ने                          |
| ९       | नरम साबुन  | ✓            |  |
| १०      | जिलेटिन  | ✓            |  |
| ११      | बायोडाइनामिक मिश्रण  | ✓            |  |
| १२      | सिकारी तथा परजीवी  | ±            |  |
| १३      | सूक्ष्म जिवाणु   | ✓            | रैथाने किरा/परजीविलाई असर पर्न सक्ने               |
| १४      | गन्धक  | ±            | आनुवंश परिवर्तित जीवाणु प्रयोग गर्न नपाइने         |
| १५      | तामायुक्त लवण (कपर<br>अक्सक्लोराइड ५०धए १०<br>कि.ग्रा./हे.सरह) | ±            | नकरात्मक असर पर्न सक्छ                             |
| १६      | पोटासियम परम्याङ्गनेट  | ±            | नकरात्मक असर पर्न सक्छ                             |
| १७      | चुनायुक्त सोडाको भोल   | ±            | नराम्रो असर पनि पर्न सक्छ                          |
| १८      | हल्का खनिज तेल   | ±            | संरचनात्मक असन्तुलन                                |
| १९      | प्राकृतिक स्रोतमा पाईने जुका<br>नाशक                           | ±            | नकरात्मक असर पर्न सक्छ<br>सतर्कता साथ प्रयोग गर्ने |
| २०      | प्राकृतिक स्रोतबाट लिईएको<br>छापो हाल्ने सामाग्री              | ✓            |  |

**पञ्चगव्य** (Source : Selvaraj, N., B.Anitha, B.Anusha and M. Guru Saraswathi= 2007= Organic Horticulture,Horticultural Research Station, Tamil Nadu Agricultural University, Udthagamandalam-643 001.)

यो एक प्राञ्जारिक उत्पादन हो । बिरुवाको वृद्धि विकास र प्रतिरोधात्मक क्षमताको विकास गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । यसको लागि गाईको गोबर, गाईको घिउ, गाईको दूध, पिसाब, दही, भेली, केरा, नरिबलको पानीको प्रयोग गरिन्छ ।

- ७ के.जी गाईको गोबर र १ के.जी घिउलाई मिसाउने र ३ दिनसम्म बिहान र बेलुकी हरेक दिन १, १ पटक राम्रोसँग चलाउने ।
- १० लिटर गाईको पिसाब र १० लिटर पानी मिसाउने र दैनिक बिहान बेलुकी चलाउदै १५ दिनसम्म राख्ने ।
- १५ दिन पछि गाईको दूध ३ लिटर, गाईको दही २ लिटर, कमलो नरिबलको पानी ३ लिटर, भेली ३ के.जी, राम्रोसँग पाकेको केरा १२ वटा मिसाउने र चलाउने । यसरी मिसाइ सकेपछि ३० दिनमा तयार हुन्छ ।
- यसरी तयार गरेको मिश्रणलाई जालीदार कपडाले छोप्ने, यसो गर्दा किराको समस्या न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ ।
- सकेसम्म स्थानीय गाईको परिकार प्रयोग गर्दा राम्रो हुन्छ ।

### फाइदा :

उत्पादन वृद्धि गर्छ । तरकारीमा चमक तथा ताजापन ल्याउँछ । तरकारीको उत्पादन उपरोन्त आयु बढाउँछ । स्वादिलो हुन्छ ।

यो भोल स्प्रे पश्चात बिरुवाको पातको बाहिरी सतहमा पातलो ढाक्दछ र पातबाट हुने पानीको वाष्पिकरणलाई घटाउने र जराको वृद्धि विकास भई गहिराइसम्म पुग्ने भएकोले बालीको सुख्खा सहने क्षमताको विकास हुन्छ ।

### प्रयोग बिधि :

३ प्रतिशतको भोल नै बालीको लागि उपयुक्त देखिएको छ । १०० लिटर पानीमा ३

लिट्र मिसाई स्प्रे गर्ने गर्नुपर्दछ । १ लिटर पानीमा ३० एम एल मिसाई स्प्रे गर्ने । स्प्रे गर्नु अघि नोजल नटालियोस भन्नको लागि जालीले छान्नुपर्दछ ।

बिरुवा रोप्नु अघि यसरी बनाइएको भोलमा २० मिनेट डुबाउने ।

फुल फुल्नु अगाडि १५ दिनको फरकमा २ पटक, फल लाने बेलामा १० दिनको फरकमा २ पटक र फल टिपेपछि प्रत्येक टिपाई पछि प्रयोग गर्दा राम्रो हुन्छ ।

## मलमूत्रको सही सदुपयोग – भकारो सुधारमा जोड

नेपालको परम्परागत कृषि प्रणाली अनुसार खेतबारीमा प्रशस्त मात्रामा गोठेमल प्रयोग गरिने गरिन्थ्यो । माटोमा विरुवालार्ई चाहिने खाद्यतत्व चाहिए जति थियो र खेतीपाती गरेर पनि राम्रो उत्पादन हुन्थ्यो । तर केही वर्ष अगाडि जब नेपालमा रासायनिक मल भित्रियो त्यसपछि हाम्रो देशको माटोको अवस्था एकाएक खस्कियो । युरिया मलको प्रयोगले गर्दा माटो अम्लिय हुन थाल्यो । साथसाथै माटोमा भएको नाइट्रोजन, फस्फोरस, पोटस र सुक्ष्मतत्वहरु विस्तारै रित्तदै गयो । अनि प्राञ्चारिक पदार्थ पनि नष्ट हुँदै गयो । त्यसकारण अब माटोको पुनः व्यवस्थापनको लागि रासायनिक मलको प्रयोगको न्यूनिकरण गरी माटोमा प्राञ्चारिक मललाई विशेष प्रोत्साहन गर्नुपर्ने देखियो । नेपालको स्थानीय स्रोतको प्राञ्चारिक मल भन्नाले गाईवस्तुबाट प्राप्त हुने गोठेमल, भकारोबाट संकलन गरेको गहुँत हुन् भने माटो व्यवस्थापनको लागि गड्यौलाको प्रयोगबाट बनाउन सकिने गड्यौली मल पनि त्यत्तिकै महत्वपूर्ण छ ।

प्राञ्चारिक खेतिको लागि अपरिहार्यता नै पशुपंछीको मल हो तर हालको अवस्थालार्ई नियालेर हेर्ने हो भने गोठेमल व्यवस्थापनमा अधिकांश पिसाब चुहेर, बगेर र घामले सुकेर गएको पाईन्छ । पिसाबमा गोबरमा भन्दा झण्डै दोब्बर नाईट्रोजन पाईन्छ ।

गाई भैसीलाई बाँधिने ठाउँमा मुत्रलाई चुहेर जान नपाउने गरी गहुँतलाई संरक्षण गर्न सकिने र गाई भैसीलाई सजिलो हुने गरी तयार पारिने गोठको सुधारलाई नै भकारो सुधार भनिन्छ । यसरी भकारो सुधार गर्दा गाई भैसीलाई बस्नको लागी स्वस्थकर हुन्छ भने गोबर र गहुँतको संरक्षण गरेर खेतबारीमा गुणस्तर मल प्रयोग गर्दा माटोको उर्वर शक्ति बढाउन सकिन्छ ।

- एउटा पशुलाई १० के.जी. बराबरको नाईट्रोजन खुवाउने हो भने २ के.जी. उसको

शरीरमा पोषणको लागि प्रयोग हुन्छ भने बाँकी रहेको ८ के.जी.मध्ये ५ के.जी. पिसाबबाट र ३ के.जी. गोबरबाट बाहिर फाल्दछ ।

- यसरी साधारण तरिकाबाट हेर्ने हो भनेपनि गोबरकोभन्दा पिसाबको बढी महत्व हुन्छ तर अधिकांश पिसाब खेरगई रहेको छ ।

एउटा तथ्याङ्क अनुसार दुईवटा पशुले एक बर्षमा मल र मूत्रबाट ५८ के.जी. नाईट्रो जन दिन्छ तर त्यसको सही सदुपयोग गर्न नसक्दा ९० प्रतिशत त गोठबाट नै चुहावट भएको पाईन्छ ।

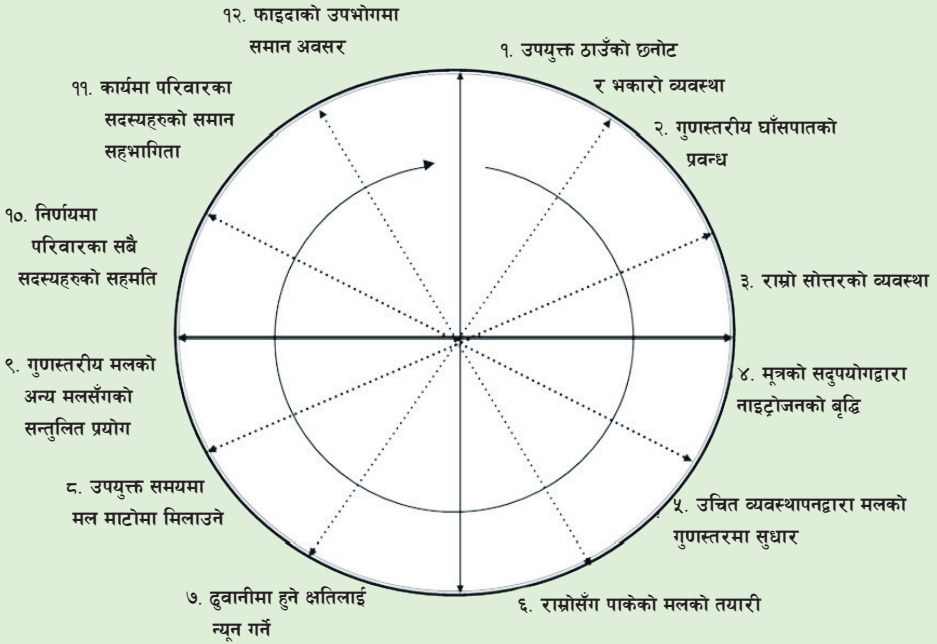
## गोठेमलको बढीभन्दा बढी उपयोगका लागि निम्न कार्यहरू गर्न सकिन्छ

- बढी पिसाब सोस्न सक्ने सोत्तरहरूको प्रयोग गर्ने
- गोठको नजिकै पिसाब संकलन खाडलको व्यवस्था गर्ने
- घामबाट जोगाउने व्यवस्था मिलाउने
- बर्षा याममा भल पस्न नदिने

यसरी पिसाब र गोबरलाई घाम र पानीबाट जोगाउने तथा सही प्रयोग गर्न सकेमा २ वटा पशुबाट एक बर्षमा २ बोरा यूरियामल बराबरको नाईट्रोजन मल उपलब्ध हुन्छ ।

## कम्पोष्ट मलका गुणहरू

- कालो अथवा खैरो रङ्गको, गन्धहीन, फिस्स जाने र हातमा नटाँसिने हुन्छ ।
- खाडल वा थुप्रोमा गँड्यौला र दुसी देख्न सकिन्छ ।
- कुन-कुन बस्तुहरू विघटित गराएर कम्पोष्ट बनाएको हो त्यो चिनिँदैन ।
- बुरबुराउँदो र हलुका हुन्छ ।
- पानीमा घोलेर सफा बोतलमा राख्दा मल छिटै थिग्रन्छ तर नपाकेको मल पानीमा धेरैबेरसम्म घुल्छ र थिग्रन बढी समय लाग्छ ।
- तुलनात्मक रूपमा बढी पानी सोस्न सक्छ ।



## गोठेमल चक्र

हिजोआज प्राञ्जारिक उत्पादनको माग बढिरहेको छ । नीतिगत तहमा समेत तड्कारो रूपमा प्राञ्जारिक सबाल उठिरहेको छ । विकसित देशहरूले प्राञ्जारिक उत्पादनहरू खाजिरहेका छन् । नेपालको अधिकांश खेति प्रणाली प्राञ्जारिक कृषिमा आधारित छ । यसकारण विश्व बजारमा नेपालको प्राञ्जारिक उत्पादनको पहुँच पुऱ्याई विदेशी मुद्रा आर्जन गर्न सकिन्छ । धेरै सम्भावना र पहिचान बोकेको प्राञ्जारिक खेतिलाई अवलम्बन गरी उत्पादन, उपयोग तथा बिक्रीवितरण गर्नसके जल, जमिन, जनावर, मानव तथा वातावरणलाई स्वच्छ बनाई भोलिको दिनको सुखद् तथा उज्वल भविष्यको परिकल्पना साकार हुनेछ ।



### Ingredients of Panchagavya



Cow dung



Cow urine



Cow ghee



Milk



Water



Cow curd



Jaggery



Tender Coconut



Well ripened  
poovan banana

# पोखरा लेखनाथ महानगरपालिका

- १ सिस्वा, अर्चनकोट
- २ नदीपुर, पालिकोचोक, सेलादि
- ३ शिवालय, सिस्वा
- ४ मातेपाटन, पय्याङ
- ५ मातेपाटन, रत्नचोक
- ६ सूर्योदय, सिस्वा
- ७ मन्दिनाथ, पुष्पकोच
- ८ अमरसिंह चौक, रामनगर
- ९ मातेपाटनी, कालीगुराँस टोल

